

Prof. Dr. Eşref BUHARALI Özel Sayısı/ Special Issue Dedicated to Prof. Dr. Eşref Buharalı,
Kasım/November 2024, ss. 429-444.

Geliş Tarihi–Received Date: 29.08.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 30.10.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

18. VE 19. YÜZYILLARDA TÜRKİSTAN HANLIKLARINDA HANLARIN GÜNLÜK YAŞAMI

 <https://doi.org/10.53718/gttad.1540738>

 MUHAMMED BİLAL ÇELİK* - DUYGU ATASOY ŞAHİN**

ÖZ

Bu çalışmanın amacı, saray yaşantısı, giyimi, sofrası ve eğlence anlayışı çerçevesinde Türkistan hanlarının günlük yaşantısının bir çerçevesini çizmektir. Çalışma kapsamında Türkistan bölgesine giderek hanları bizzat gören ve onlarla vakit geçiren bazı seyyah ve resmî görevlilerin notları incelenmiş, karşılaştırılmış, uzlaşılacak ve ayrışılacak noktalar tespit edilmiştir. Ana kaynakların yanı sıra çeşitli telif eserlerden de yararlanılmıştır. Literatür taramasında elde edilen bilgiler, çalışmada kullanılan ana kaynaklarla karşılaştırılmıştır. Bu bağlamda hanların günlük yaşamları analiz edilmiştir. Tüm bu kaynaklar analiz edilirken bütüncül bir bakış açısıyla doküman analizi ve nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Yapılan inceleme sonucunda hanların birçok alanda tıpkı halkı gibi yaşadığı, giyiminin halktan zorlukla ayrıldığı, sofrasında tutumluluk, eğlence anlayışında sadeliği benimsediği görülmüştür. Hanların hayatlarının konumlarına yakışır bir zenginlikten ve doğu şatafatından uzak olduğu tespit edilmiştir.

Türkistan hanları genellikle siyasi karakterleriyle ön plana çıksalar da yaşamları yönetim faaliyetleri ve savaşlarla sınırlı değildi. Siyasi yükümlülükleri dışında hanlar da tıpkı diğer insanlar gibi günlük hayatlarını sürdürüyorlardı. Coğrafi ve toplumsal şartlar, iklimsel faktörler, bölge ve toplumun sosyo-kültürel yapısı, tarihî birikimler ve yöresel farklılıkların hanların günlük yaşamlarında bazı değişiklikler yaratabileceği açıktır. Ancak bu durum Türkistan hanlarının tamamen farklı yaşantılar sürdürdüğü anlamına gelmemektedir. Hanların yaşamları genel olarak belirli rutinler ve etkinlikler etrafında şekillenmektedir. Hanın bir günü her şeyden önce dini emirlere göre bölünmüştür ve dini, siyasi ve kişisel zamanı namazlar çerçevesinde şekillenmiştir. Hanlıktaki diğer herkes gibi hanlar da toplu sabah namazıyla güne başlardı. Ardından mollalar, dini meseleleri tartışmak üzere hanı çay toplantılarına davet ederlerdi. Han, bu derin tartışmayı dinlerken uykuya dalar. Sabah uykusu olarak adlandırılan bu uykudan sonraki birkaç saat devlet işlerine ayrılırdı. Ardından gerçek bir kahvaltı servisi edilirdi ve han öğleye kadarki süreci kendisine ayırırdı. Öğle vakti, öğle namazı ile başlardı. Namazdan sonra hanın siyasi işleri ikinci namazına kadar devam ederdi. Han, ikinci namazından akşam namazına kadar geçen zamanı genellikle at üzerinde geçirirdi. Gün batmadan önce saraya geri döner, camide kılınan toplu akşam namazına katılırdı. Akşam yemeğinden sonraki birkaç saat hanın eğlencesine ayrılırdı. Gün, gün batımından birkaç saat sonra hanın hareme gitmesiyle sona ererdi.

Harem, hanların özel yaşamlarını geçirdikleri yerdi. Hanın ailesi de günlük yaşamını doğrudan hanın şahsına bağlı olan saray ya da haremde geçirirdi. Hanın ailesi onun şahsına bağlıydı ve hanlar eşleri üzerinde sonsuz bir kontrol gücüne sahipti. Türkistan'da harem İran veya Osmanlı sarayındakilerden oldukça farklıydı. Hanlar sadelik ve tutumluluğu ilke edinmişlerdi, kıyafetleri ve bazı saray eşyaları haremde dikilirdi. Hem hanın sadeliği benimsemesi hem de bozkır yaşamının ve sert iklim koşullarının giyimi etkilemesi halkın ve hanın giyimi arasında hanın konumuna yakışır bir farklılığın ortaya çıkmasını engellemişti. Bu durum hanın sofrası için de geçerliydi. Hanın sofrası da tıpkı halkının sofrası gibi oldukça sadeydi; iki üç çeşit yemekten fazlası bulunmazdı. Bu noktada, hanı halktan ayıran tek husus, zehirlenme olayları yaygın olduğu için yeme içme konusunda çok dikkatli olmasıydı. Yemekler, tıpkı av, oyunlar, musiki ve şiir gibi eğlencenin bir parçasıydı. Bayramlar, şölenler, hanın seferden

* Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Sakarya/TÜRKİYE, E-Posta: bcelik@sakarya.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-8246-134X.

** Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Sakarya/TÜRKİYE, E-Posta: atasov.d@icloud.com, ORCID ID: 0000-0002-8773-7915.

18. VE 19. YÜZYILLARDA TÜRKİSTAN HANLIKLARINDA HANLARIN GÜNLÜK YAŞAMI

dönüşü ve bazı özel günlerde ziyafet verilirdi. Akşam yemeğinden sonra müzisyenler sanatlarını icra ederlerdi. Fakat İran ya da İstanbul saraylarındaki eğlenceye hanlarının saraylarında genellikle rastlanmazdı.

Anahtar Kelimeler: Türkistan Hanlıkları, Han, Günlük Yaşam, İslamiyet.

DAILY LIFE OF KHANS IN THE 18TH AND 19TH CENTURIES IN TURKESTAN KHANATES

ABSTRACT

The aim of this study is to draw a framework of the daily life of the khans of Turkestan within the framework of palace life, dress, table and entertainment. Within the scope of the study, the notes of some travelers and officials who visited Turkestan and spent time with the khans were examined, compared, and points of agreement and disagreement were identified. In addition to the main sources, various copyrighted works were also utilized. The information obtained in the literature review was compared with the main sources used in the study. In this context, the daily lives of the inns were analyzed. While analyzing all these sources, document analysis and qualitative research method were used with a holistic perspective. As a result of the analysis, it was seen that the inns lived just like the people in many areas, their clothing was hardly different from the people, they adopted frugality at the table and simplicity in their understanding of entertainment. It was determined that the lives of the khans were far from the richness and eastern pomp befitting their position.

Although the khans of Turkestan were often characterized by their political character, their lives were not limited to administrative activities and wars. Apart from their political obligations, khans lived their daily lives just like other people. It is clear that geographical and social conditions, climatic factors, socio-cultural structure of the region and society, historical background and regional differences could create some changes in the daily lives of khans. However, this does not mean that the khans of Turkestan led completely different lives. The lives of khans are generally shaped around certain routines and activities. A khan's day was divided first and foremost according to religious dictates, and his religious, political and personal time was shaped by prayers. Like everyone else in the khanate, khans would start the day with collective morning prayers. Then the mullahs would invite the khan to tea meetings to discuss religious matters. The khan would fall asleep while listening to this deep discussion. The next few hours after this so-called morning sleep were devoted to affairs of state. Then a real breakfast would be served and the khan would have the rest of the afternoon to himself. Noon time began with the noon prayer. After the prayer, the political affairs of the khan would continue until Asr. The khan usually spent the time from afternoon prayer until evening prayer on horseback. Before sunset, he would return to the palace and attend the evening prayers in the mosque. A few hours after the evening meal were devoted to the khan's entertainment. The day ended a few hours after sunset, when the khan went to the harem.

The harem was where khans spent their private lives. The khan's family also spent their daily lives in the palace or harem, which was directly under the khan himself. The khan's family was subordinate to his person, and khans had infinite control over their wives. The harem in Turkestan was quite different from that of the Persian or Ottoman court. The khans practiced simplicity and frugality, and their clothes and some palace belongings were sewn in the harem. Both the khan's adoption of simplicity and the influence of the steppe life and harsh climatic conditions on clothing prevented the emergence of a difference between the clothing of the people and that of the khan that was befitting the khan's position. This was also true for the khan's table. The khan's table, just like the table of his people, was very simple; there were no more than two or three kinds of food. At this point, the only thing that distinguished the khan from the commoners was that he was very careful about eating and drinking, as poisoning was common. Meals were as much a part of entertainment as hunting, games, music and poetry. Feasts were held on holidays, feasts, the khan's return from a campaign and some special occasions. After dinner, musicians would perform their art. However, the entertainment in the palaces of Persia or Istanbul was not usually found in the khans palaces.

Keywords: Turkestan Khanates, Khan, Daily Life, Islam.

GİRİŞ

Türkistan İran'ın kuzeydoğusu boyunca uzanan Horasan bölgesinden başlayarak Kuzey Afganistan dahil Pamir ve Hindukuş-Karanlık dağlarının kuzey eteklerinden Çin'in Tun-huang bölgesine, oradan Mançurya'nın batısına ulaşan, Moğolistan ile beraber Güney Sibiry'a'nın tümünü kapsayan, batıda Ural dağları ve Volga Irmağı'nın Hazar Denizi'ne ulaştığı bölgeye kadar devam eden geniş bir alanı kapsamaktadır.¹ Türkistan'ın *Hanlıklar Dönemi* olarak adlandırılan döneminde Batı Türkistan'da Özbek hanlıkları olarak nitelendirilen Buhara (1500), Hive (1511) ve Hokand (1709) hanlıkları kurulmuştur. Bu hanlıkları yöneten kişiler han unvanı taşımışlardır. Bu çalışmanın amacı Türkistan hanlarının siyasi görevleri dışında, günlük yaşamlarını incelemektir.

¹ Ahmet Taşağıl, "Türkistan", *DİA*, C. 41, İstanbul 2012, s. 556.

Bu kapsamda 18. ve 19. yüzyıl Türkistan hanlarının hayatları ele alınacak; saray yaşantısı, giyimi, sofrası ve eğlence anlayışı çerçevesinde hanın günlük yaşamı incelenecektir.

Türkistan Hanlıklarında her şeyden önce bir devlet başkanı hüviyetine sahip olan han, aynı zamanda İslam² dinine inanan Müslümanların da temsilcisiydi.³ Halk tarafından Hz. Muhammed'in hakiki takipçisi olarak görülen hanın günü, dolayısıyla dini emirlere göre düzenlenmişti.⁴ Sarayın camisinde kılınan vakit namazları ve yapılan ibadetler hanın zamanının büyük bir kısmını almaktaydı.⁵ Han güneşin doğuşundan önce kalkmakta ve tıpkı hanlıkta yaşayan herkes gibi güne toplu halde kılınan sabah namazı ile başlamaktaydı. Arminius Vámbéry,⁶ hanın yarım saatten uzun süren sabah namazının ardından, baharatlarla tatlandırılmış tuzlu et yağı ile birlikte çay içtiğini aktarmaktadır. Ardından mollalar hanı dini konuları tartışmak üzere çay toplantısına çağırırlardı. Han Cuma namazından sonra bu sohbetler ile güzel vakitler geçirdi.⁷ Hanın uykuya dalmasıyla sonuçlanan derin tartışmadan sonra alimler meclisten ayrılarak onu uyumak üzere yalnız bırakırlardı. Bu uyku sabah uykusu olarak adlandırılmaktaydı ve yaklaşık 2-3 saat sürmekteydi.⁸ Sabah uykusunun ardından huzura kabul başlardı ve han bundan sonraki birkaç saatini devlet işlerine ayırırdı.⁹ Ole Olufsen'in¹⁰ (1865-1929) verdiği bilgiye göre han günün belli saatlerinde, özellikle cuma günleri,¹¹ hükümet işlerini görüşmek üzere birtakım devlet adamları ile toplanırdı. Bu görüşmede han tüm önemli gelişmelerden haberdar edilir ve haftalık raporlar kendisine sunulurdu. Han sunulan raporlar için verdiği kararı cuma namazından sonra hemen açıklardı.¹² Devlet işlerine ayrılan vakitten sonra hana gerçek bir kahvaltı servisi edilir ve han öğleye kadarki süreci kendisine ayırırdı. Han bu süreyi genellikle oyun ile değerlendirir ve satranç oynardı.¹³

Öğle vakti öğle namazı ile başlardı.¹⁴ Namazın ardından kabuller gerçekleştirilir ve bu süreç ikinci namazına kadar sürerdi. Han ikinci sonrası saatlerini ise genellikle at sırtında geçirirdi. Gün batmadan saraya geri dönen han akşam namazını da toplu bir şekilde kılarak ardından akşam yemeğine geçerdi. Bundan sonraki vakit hanın

² Buhara Emirliği hükümdarlarından Şah Haydar (1800-1826) *Müminlerin Emiri* ya da *Müminlerin Komutanı* ismini almıştı. Komşusu Hokand Hanı da benzer bir yol izleyerek *Müslümanların Emiri* ya da *Müslümanların Kumandanı* unvanını kullanmıştı. Hokand Hanı Ömer Han ile birlikte paralara "İmamı'l-Müslim" veya "Emiru'l-Müslimin" sanları darp edilmiş, Şah Murad döneminde ise basılan altın paralarda "Emirü'l-Müslimîn" ya da "Seyid" ünvanları kullanılmıştı. Buhara Hanı Nasrullah (1827-1860) da *Müminlerin Emiri* olarak isimlendirilmiş ve kendisine bu ismi ile hitap edilmişti. 1890'lı yıllarda Buhara Hanlığı'nı ziyaret eden Ole Olufsen de hanın çeşitli unvanlara sahip olduğunu, bunlardan birinin de peygamberler için de kullanılan *Hazretleri* kavramı olduğunu ifade etmişti. Nikolay Nikolayeviç Muravyev'in aktardığı bilgiye göre ise hana hitap etmek için kullanılan birkaç yerleşik terim vardı. Bu terimlerden biri de *Han Hazretleri* idi. Alexander Burnes, *Travels in Bokhara; Being the Account of a Journey from India to Cabool, Tartary and Persia; Also Narrative of a Voyage on the Indus, from the Sea to Lahore, with Presents from the King of Great Britain; Performed under the Orders of the Supreme Government of India, In the Years 1831, 1832 and 1833*, C. 2, A. Sportiswoode, London 1985, s. 312, 364; Muhammed Bilal Çelik, "Hokand Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı: Çengizogulları*, Ed. Kadir Yılmaz, haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemalöglü, İstanbul 2016, s. 555, 561; Ole Olufsen, *The Emir of Bokhara and His Country; Journeys and Studies in Bokhara with A Chapter on My Voyage on the Amu Darya to Khiva*, Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag, William Heinemann, London 1911, s. 580; Nikolay Nikolayeviç Muravyev, *Muraviev's Journey to Khiva Through the Turcoman Country 1819-20*, P. Strahl, Trans, The Foreign Department Press, Calcutta 1871, s. 128.

³ Arminius Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, çev. Resul Şahsi, Divan Kitap, İstanbul 2022, s.162; Burnes, *age*, C. 2, s. 364.

⁴ Türkmenlerde din bir gereklilikten ziyade yaşam tarzına uygunluğu ölçüsünde benimseniyordu. Bu durum Türkmenlerin dini yaşamları ve İslamiyet arasında birtakım uyumsuzlukların meydana gelmesine sebep olmuştu. *İslam Orta Asya'daki bütün konargöçerlerde sadece eski dinin rengini (şeklini) değiştirmiştir. Onlar için eskiden Güneş, ateş ve doğanın diğer olaylardaki manası ne ise şimdi Allah, Muhammed olmuştur; yaşam aynı kalmış ve konargöçer iki binyıl önce ne ise şimdi de odur.* Ekber Necef, Ahmet Anna Berdiyev, *Hazar Ötesi Türkmenleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003, s. 295-299.

⁵ Olufsen, *age*, s. 580.

⁶ 1863 yılında Orta Asya gezisine çıkan Arminius Vámbéry, İngiliz hükümeti için Rusların aleyhine casusluk faaliyeti gerçekleştirmiştir. Dil ve din bilgisi sayesinde derviş rolü yaptığı seyahatinde Tahran, Hive, Buhara, Semerkant ve Herat'ı ziyaret etmiş, seyahatini başarıyla tamamlayarak geri dönmüştür. Turgut Akpınar, "Arminius Vámbéry", *DA*, C. 42, İstanbul 2012, s. 502.

⁷ Muhammed İbkal Müminoğlu, Agehi'nin Cämi'ü'l-Vakiât-ı Sultânî Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep 2017, s. 82.

⁸ 1819-1820 yılları arasında Hive Hanlığı'nda bulunan N. N. Muravyev, Muhammed Rahim Han'ın çok az uyuduğunu, bunu da sabah saatlerinde yaptığını aktarmıştır. Muhtemelen hanın namaz sonrası sabah uykusundan bahsetmektedir. Muravyev, *age*, s. 127.

⁹ Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, s. 163.

¹⁰ Ole Olufsen Danimarkalı subay, coğrafyacı ve kâşif olarak nitelendirilir. Danimarka Kraliyet Coğrafya Kurumu'nun sekreterliğini yürüten O. Olufsen 1890'lı yıllarda Buhara Hanlığı'nı ziyaret etmiştir. Bu dönemde Buhara tahtında Abdulahad Bahadır Han (1886-1910) bulunmaktadır. Seda Yılmaz Vurgun, *XXI. Yüzyılda Seyahatnamelerin Işığında Buhara Emirliği (Hanlığı)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2013, s. 7; Nurettin Hatunoğlu, "Buhara Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı: Çengizogulları*, Ed. Kadir Yılmaz, haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemalöglü, İstanbul 2016, s. 523.

¹¹ N. N. Muravyev, her cuma günü hanın sarayının avlusunda bu amaç için ayrılmış bir binada Divan'ın toplandığını ifade etmiştir. Ayrıca hanın cuma günlerini mübarek bir gün olarak gördüğü için cuma günleri tüm din adamlarını ve dostlarını toplayarak birlikte yemek yediklerini ve beraber dua ettiklerini aktarmıştır. Muravyev, *age*, s. 132.

¹² Olufsen, *age*, s. 580; Nikolay Vladimiroviç Khanikoff, *Bokhara; its Amir and its People*, James Madden, Leadenhall-Street, London 1843, s. 232.

¹³ Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, s. 163.

¹⁴ Cuma namazından sonra hanın Timur'un inşa ettiği büyük camiden saraya geçişini izleyen Alexander Burnes, beyaz sarık takmış ve gösterişten uzak ipek bir kaftan giymiş olan hanı görmüştü. Burnes'in aktardığı bilgiye göre elinde Kuran taşıyan hanın önünde ve arkasında iki altın güz taşıyıcısı vardı ve *Allah'a dua edin ki Müminlerin Emiri adil davranın!* diye bağırırlardı. Türkçe ve bağırarak edilen bu dua *Udaycı* isimli görevliler tarafından yerine getirilmekteydi. Bu, genelde iki kişinin üstlendiği bir görevdi. Alexander Burnes, *Travels in Bokhara; Being the Account of a Journey from India to Cabool, Tartary and Persia; Also Narrative of a Voyage on the Indus, from the Sea to Lahore, with Presents From the King of Great Britain; Performed Under The Orders of The Supreme Government of India, In The Years 1831, 1832 and 1833*, C. 1, Sportiswoode, London 1985, s. 292; Vurgun, *age*, s. 93.

18. VE 19. YÜZYILLARDA TÜRKİSTAN HANLIKLARINDA HANLARIN GÜNLÜK YAŞAMI

eğlencesine ayrılırdı. Sanatçılar ve müzisyenler eşliğinde geçen bu vakit, gün batımından birkaç saat sonra hanın hareme geçmesiyle son bulurdu.¹⁵ Han her gün ailesiyle birkaç saat geçirirdi.¹⁶ Hanın davulunun çalınmasıyla birlikte tüm hanlıkta gün sona ererdi.¹⁷

1. Hanın Ailesi ve Saray

Hanların günlük yaşamında aile oldukça önemli bir rol oynamaktaydı. Türklerin tarihsel geçmişine bakıldığında aileye verdikleri ehemmiyet açıktır. Türklerde aile, toplumsal yapının çekirdeğini teşkil ederdi.¹⁸ Türk toplulukları yaşadıkları dönem ve bölgelere uygun şartlar altındaki aileler etrafında şekillenmişti. Farklı şekillerde olsa da ailenin yeri her zaman ön plandaydı. Türklerin yayıldığı bölge çok geniş ve farklı şartlara tabi olduğu için, bahsi geçen bölgede yaşayan Türkmen kabilelerinin aile yapısı ele alınacak olursa: bunları birbirine bağlayan unsurun *soy*, *soy birliğinin* merkezine ise *aile* olduğunu söyleyebiliriz.¹⁹

Toplumsal yapıda bu denli büyük bir yer kaplayan aile şüphesiz ki Türkistan hanlarının yaşamında da önemliydi. Fakat söz konusu han ve onun ailesi olunca bu husus daha geniş bir değerlendirmeye muhtaçtır. *Han ve ailesi* çok geniş içerikli bir kavramdır. Han ve ailesini yaşadıkları mekân bakımından inceleyecek olursak, aile üyelerinin günlük yaşamını doğrudan hanın şahsına bağlı olan saray ya da haremden geçirdiklerini söyleyebiliriz.²⁰ Hanların özel yaşamlarını geçirdikleri yer harem olarak isimlendirilmekteydi.²¹ Han ve ailesinin evi sayılan harem, iffet ve düzenli eğitim konusundaki niteliği ile bilinirdi. Vámbéry'e göre Türkistan bölgesindeki harem, İran veya Osmanlı sarayındakilerden oldukça farklıydı. Kadın sayısının sınırlı olmasının yanı sıra İslam ahlak ve kaideleri sıkı bir şekilde gözetiliyordu.²²

İslam şeriatı dört kadınla evliliğe izin verdiği için çok eşlilik yasal olsa da halk içerisinde genellikle tek eşliliğin olduğu görülmektedir.²³ Edmund O'Donovan²⁴ bu durumun sebebinin şu şekilde açıklamıştır: *Dört eşe izin veren İslam kanunu geçerlidir ancak genellikle dini olarak Türkmenlerin bağlı olduğu hüküm, her bir eş için ayrı bir meskene hükmeder. Çok eşliliğin yaygın olmama sebebi ayrı meskenler açarak birçok kişiye bakmanın maddi açıdan zorlayıcı olmasıdır.*²⁵ Fakat bu durum halk için geçerliydi. Hanlar genellikle tek eşli değildi.²⁶ James Wolff, Buhara Hanı Nasrullah'ın dört karısı olduğunu belirtmiştir.²⁷ Aynı şekilde James Abbott²⁸ da Allahkulu Han'ın

¹⁵ Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, s. 164.

¹⁶ Olufsen, *age*, s. 580.

¹⁷ Vurgun, *agt*, s. 127.

¹⁸ Bahaeddin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, s. 239.

¹⁹ Necef, Berdiyev, *age*, s. 302.

²⁰ Hanın sarayında resmî veya özel işlerini yerine getiren bazı görevliler çalışmaktaydı. Hanın günlük yaşamı hakkında bize birtakım ipuçları veren çalışanlar şunlardır: saray hekimi, yemek masası ile ilgilenen, yemeklerde resmî kıyafet ve silahlı olarak hazır bulunan, diğer bütün hizmetlilerden sorumlu olan ve hana kendi mührünü taşıyan yemek tabaklarını sunan destehançı, bir tür oda hizmetlisi olarak nitelendirilen mahrem, aşçılık ile görevlendirilmiş olan aşpez, yemekleri masaya taşıyan aşmehter, saray aşçıların şefi olan, hanın yemek servisi ile ilgilenen ve bilhassa yemeklerin içine zararlı bir şey katılmasını önlemekle görevli olan bekavul, ayırt edici saray aşçıların başı olan katarul, içeceklerden sorumlu olan şerbetçi, nargileden sorumlu olan payeke, hanın yıkanması işiyle görevli hizmetçilerden biri olan ve işlem sırasında dizlerinin üzerinde leğeni tutan şilaptçı, aynı şekilde hanın yıkanması işiyle görevli hizmetçilerden biri olan, su haznesinden aldığı suyu dökmekle görevli olan ve kelime anlamı *ibriği tutan* anlamında gelen kumgançı, hanın havlusunu tutan rumalçı, hanın berberliğini yapan ve ayrıca başına masaj da yapan, bu nedenle parmaklarının çabuk ve ellerinin hünerli olması istenen sartaroş, hanın saatinin bekçisi sahat-berdar, çizmelerinin bekçisi, muzah-berdar, hanın tırnaklarını kesen tırnakçı, hana masaj yapan hadimçi ve yataklı olarak nitelendirilebilecek töşekçi, geceleri sıra ile hanın yatak odasının eşliğinde bekleyen ve dönüşümlü olarak çalışan iki kişiye verilen unvan olan tün-katar, han dışarı çıktığında eşlik ederek ona sunulan selamlara *aleyküm selam* diyerek karşılık vermekle görevli olan selam-ağası. Ole Olufsen de hanın sarayında çalışan ve hanın saati, çizmeleri, kitapları ile ilgilenen ve ona yiyecek-içecek servisi yapan bazı özel görevlileri olduğunu belirtmiştir. Bu çalışanlar, hanın günlük hayatının hangi işler etrafında gerçekleştiğinin bir göstergesi olarak önemlidir. Hanın özel işleri dışında resmî görevlerini yerine getiren başka görevliler de bulunmaktadır. Fakat bunlar konumuzun kapsamı dışında kaldığı için yalnızca özel işleri ile ilgilenen görevliler ele alınmıştır. Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, s. 160-161; Mehmet Alparğu, "Türkistan Hanlıkları", *Türkler*, C. 8, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 593; Vurgun, *agt*, s. 92-93; Khanikoff, *age*, s. 240; Olufsen, *age*, s. 579.

²¹ Florio Beneveni'nin 10 Mart 1722 tarihli mektubundan anlaşılacağı üzere haremden, hanın altında, tüm yönetime sahip olan bir harem ağası bulunmaktaydı. Harem kapısının sol tarafındaki odada ise hareme mahsus hizmetçiler bulunurdu. Florio Beneveni de 1718-1725 tarihleri arasında I. Petro tarafından Buhara'ya elçi olarak gönderilen resmî bir görevlidir. Murat Özkan, Mesut Karakulak, "Florio Beneveni'nin Buhara Elçiliği (1718-1725)", *Turkish Studies - History*, 15/1, 2020, s. 211; Januarius Aloysius MacGahan, *Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver*, çev. Ahmed Kolağası, haz. İsmail Aka, Mehmet Ersan, Altınordu Yayınları, İzmir 1995, s. 204.

²² Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, s. 165, 234.

²³ Elizabeth E. Bacon, *Esir Ortaasya*, çev. Tansu Say, Tercüman 1001 Temel Eser, Kervan Kitapçılık Basım Sanayi, İstanbul 1965, s. 46, 71; Şir Muhammed Mirab Munis, Muhammad Rıza Mirab Agahi, *Firdaws Al-Iqbal History of Khorezm*, çev. Yuri Bregel, Brill, Leiden, Boston, Köln 1999, s. 288.

²⁴ Edmund O'Donovan, Daily News Gazetesi'nin baş muhabiridir. Yazarın bölgeye yaptığı ziyaret II. Göktepe Savaşı'na denk gelmektedir. Bu nedenle verdiği bilgiler savaşın hemen sonrasına aittir.

²⁵ Edmund O'Donovan, *Merv, A Story of Adventure and Captivity*, Smith, Elder & Co, Waterloo Place, London 1883, s. 330.

²⁶ Muhammed Bilal Çelik, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya 2009, s. 120.

²⁷ Joseph Wolff, *Narrative of a Mission to Bokhara, in the Years 1843-1845, to Ascertain the Fate of Colonel Stoddart and Captain Conolly*, C. 1, Harper & Brothers, London 1845, s. 328.

²⁸ James Abbott (1807-1896) Hive Hanlığı'ndaki Rus esirlerin serbest bırakılmalarını sağlamak amacıyla 1839 yılında Hive'ye seyahat etmiştir. Onun bölgeye gittiği dönemde hanlık tahtında Allahkulu Han (1825-1842) bulunmaktaydı.

aynı anda dörtten fazla karısı olmadığını söylemektedir.²⁹ Timofey Stepanoviç Burnaşev³⁰ ise Şah Murat Bek'in yalnızca iki karısı olduğunu aktarmıştır.³¹ Vámbéry de Muzafferüddin Han'ın dört nikahlı karısı olduğunu bildirmiştir.³² Daha abartılı bazı örneklerde hanların dörtten fazla eşe sahip olduğu, örneğin Hive Hanı Muhammed Rahim Han'ın yedi karısı olduğu, Buhara emiri Şah Haydar'ın onlarca eşinin olduğu iddia edilmiştir.³³ Meşru olarak dört eşe sahip olan han yeni biri ile evlenmek istediği zaman eşlerinden birini boşayarak yenisi ile evlenebilirdi.³⁴ Ancak resmî eşlerin dışında sayısı handan hana değişen ama sayıları hiç de az olmayan odalık ve cariyeler de vardı. Hokand Hanı Âlim Han'ın haremının çok kalabalık olduğu hatta son seferinde (Çimkent-Sayram-Türkistan) yanında iki yüz kadın olduğu iddia edilmiştir.³⁵

Hanedan ailesine mensup olmayan bir soylunun kızı genellikle hanın eşi olarak tercih edilmezdi ve eşlerin hanedan ailelerinden seçilmesine özen gösterilirdi. Hanın eşleri bir unvana ya da büyük ayrıcalıklara sahip değillerdi. Haremdeki diğer kadınlardan tek farkı daha fazla nedimeye ve köleye sahip olmalarıydı.³⁶ Bunun yanı sıra güçlü devlet adamlarının ve zenginlerin eşlerinin de köleleri olduğu bilinmektedir.³⁷ Dolayısıyla harem ve çok eşlilik sadece hana mahsus kavramlar değillerdi. Yine Türkmen halka bakıldığında genellikle tek eşliliğin yaygın olduğu görülse de zengin kişilerin ve ileri gelenlerin birden fazla eşi vardı.³⁸ Bu kişilerin evlerinde de kadınların yaşadığı harem bölmesi olurdu ve genellikle iki veya üç eşi olurdu. Bunlardan önde gelenleri için harem odası, diğerleri için ise oda yapılırdı.³⁹

Hive Hanlarının eşlerinin dış dünya ile iletişimi oldukça sınırlıydı. Zamanlarının çoğunu haremde geçiren eşler vakitlerini hanın ihtiyacı olan elbiseleri dikerek veya kilim benzeri el becerisi gerektiren ürünler üreterek⁴⁰ geçirirlerdi.⁴¹ Türkistan'daki aile yapısının katı bir ataerkil yapıya sahip olması nedeniyle kadınlar eşlerine bağlıydı.⁴² Hanın ailesi de bu durumdan muaf değildi. Vámbéry de bu bilgiyi destekler şekilde hanın eşleri ve çocuklarının kendi hayatlarına dair karar almakta özgür olmadıklarını ve hanın eşi üzerinde sonsuz bir kontrol gücünün olduğunu ifade etmiştir.⁴³ Han, tıpkı hanlığın şehirleri, köyleri ve nüfusu üzerinde olduğu gibi eşleri üzerinde de dilediği gibi tasarrufta bulunabilirdi. Bu tasarruflar sadece İslam hukuku ile sınırlıydı.⁴⁴

Hive hanlarının eşleri yalnızca yakındaki yazlık saray ve kalelere seyahat edebilirdi ve bu seyahatini kapalı bir at arabası ile gerçekleştirirlerdi. Bu arabanın önünde ve arkasında mızraklı atlılar bulunurdu. Eğer birisi hanın eşinin bulunduğu arabanın içine bakmak gibi cüretkâr bir harekette bulunursa sonu ölüm olabilirdi.⁴⁵ Hanın haremindeki bir kadın harem dışına çıktığında iffet kuralları sıkı şekilde gözetilir, kadın sokaktan geçerken erkekler başka bir yöne dönmeleri hususunda uyarılırdı. Başka yöne dönmeyen erkekler değnek ile cezalandırılırlardı.⁴⁶ Evlerin ve sokakların planı, kadınların gözden uzak olabileceği şekilde düzenlenmişti. Evlerde sokağa bakan pencere bulunmazdı.⁴⁷ Kadınların bu kadar gizli tutulmasından yola çıkarak hana uygun eşin nasıl bulunduğu sorusuna cevap arayan Lansdell bu konuda halka danışmıştı. Aldığı ilk cevap *yaşlı kadınlara ailelerin yanına gitmeleri ve güzel kızları keşfetmeleri için para veriliyor, bunlar hareme götürülüyor ve sonra ya geri dönmelerine izin veriliyor ya da hanın karısı oluyorlar* olmuştu. Fakat Lansdell de bu cevabın gerçek olamayacağını farkındaydı ve bu açıklamanın cahil bir adam tarafından yapıldığını belirtmişti. Ona göre hanın babadan izin istediği ve güzel bir ödeme yaptığı şeklindeki duyumu çok daha mantıklıydı.⁴⁸

²⁹ James Abbott, *Narrative of a Journey from Herat to Khiva, Moscow, and St. Petersburg, during the Late Russian Invasion of Khiva, with Some Account of the Court of Khiva and the Kingdom of Khaurism*, W. H. Allen and Co, London 1843, s. 89.

³⁰ Timofey Stepanoviç Burnaşev 1794-1795 kışında Buhara Hanlığı'nda bulunmuştur. Onun hanlıkta olduğu tarihte tahtta Şah Murad (1785-1800) bulunmaktaydı.

³¹ Dinçer Koç, "Bir Rus Mühendisinin (T.S. Burnaşev) Gözüyle Şah Murad Devrinde Buhara Emirliği", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 120/237, 2018, s. 155.

³² Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, s. 234.

³³ Hokand'ın Ruslar tarafından işgali sırasında hanın haremde 3.000 kadının olduğu ya da Semerkant'ta hanın haremde 300 kadının olduğu gibi adeta *binbir gece masalları* algısını besleyen bazı Batılı kayıtlar da bulunmaktadır. Henry Lansdell, *Russian Central Asia Including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv*, C. 2, Houghton Mifflin and Company, Boston 1885, s. 155.

³⁴ Çelik, *agt*, 120; Muravyev, *age*, s. 127.

³⁵ Çelik, "Hokand Hanlığı", s. 537.

³⁶ Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, s. 165.

³⁷ Thierry Zarcone, *Yasak Kent Buhara (1830-1888)*, çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s.126.

³⁸ Henri de Couliboeuf Blocqueville, *Türkmenler Arasında*, çev. Rıza Akdemir, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986, s. 66.

³⁹ Olufsen, *age*, s. 315, 326, 578.

⁴⁰ Bu durum hanın çok az harcama yapmasının sebeplerinden biri olmalıdır. Lansdell, *age*, s. 154.

⁴¹ Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, s. 165, 234.

⁴² Lowrance Krader, "Orta Asya Halklarında Aile Yapısı", *Anayurttan Atayurda Türk Dünyası*, 2/8, 1995, s. 56-58; Necef, Berdiyev, *age*, s. 322; Baron Meyendorf, *A Journey from Orenburg to Bokhara in the Year 1820, The Great Game: Britain and Russia in Central Asia*, C. 5 Routledge, London 2004, s. 36.

⁴³ Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, s. 165.

⁴⁴ Khanikoff, *age*, s. 231.

⁴⁵ Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, s. 165.

⁴⁶ Zarcone, *age*, s. 130.

⁴⁷ Bacon, *age*, s. 64.

⁴⁸ Lansdell, *age*, s. 156.

2. Hanın Giyimi

İklim özellikleri, tarihî birikimler, dinsel etkiler, yöresel farklılıklar ve sosyo-ekonomik yapı gibi faktörler giyimin bölgeden bölgeye farklılaşmasına sebebiyet vermektedir. Bu nedenle hanın giyimini incelerken bu sebeplerin her biri göz önünde bulundurulmalıdır. Giyim tarihi incelenirken, her şeyden önce kıyafet yapımında gerekli olan hammaddenin, o memlekette bol miktarda bulunup bulunmadığı incelenmelidir.⁴⁹ Bozkır giyiminin başlıca malzemesi koyun, kuzu, sığır ve tilkiydi.⁵⁰ Türkistan'da hayvancılıkla uğraşılması nedeniyle hayvan derisi ve kürkünden de son derece faydalanılırdı. Ayrıca keten kumaş, mavi boncuklu bez, ipeklili kumaş, eğrilmiş pamuk ve Keşmir şalı bölgeye ithal edilen mallar arasındaydı.⁵¹ Türkistan'da özellikle bozkır hayatı ve sert iklim koşulları giyimi etkilemişti. Bölgenin coğrafi şartları nedeniyle kıyafetlerde çeşitlilik yoktu. Kıyafetler mevsimlere göre de büyük değişiklikler göstermezdi; hava şartlarına göre kalın ya da ince ipten, yün veya ipekten yapılırlardı.⁵²

Kıyafetlerde çeşitlilik olmadığı gibi halkla hanın giyimi arasında da hanın konumuna yakışır bir farklılık yoktu.⁵³ Hanın giyiminin sadeliği bölgeye giden pek çok kişinin raporuna yansımıştı. Alexander Burnes,⁵⁴ hanın oldukça sade giyimli olduğunu; James Abbott, hanın hiçbir süs takmadığını, makamının tek göstergesinin önünde duran altın kının içindeki büyük bir hançer olduğunu; Nikolay Nikolayeviç Muravyev, hanın her şeyden önce sadelik ve tutumluluğu ilke edindiğini; Lansdell, hanın saraydaki diğer kişiler gibi giyindiğini ve hiçbir şekilde ihtişamlı bir tavır sergilemediğini; Arminius Vámbéry, hanın tebaası gibi giyindiğini, hatta tutumluluğu ile tanınan hanın kıyafetlerinin haremde hanımefendiler tarafından dikildiğini ifade etmiştir.⁵⁵

Eugene Schuyler'in⁵⁶ (1840-1890) aktardığı bilgiye göre Türkistanlıların kıyafetleri oldukça sadeydi. Genellikle pamuklu, beyaz renkli ve kaba kumaştan üretilmiş, bellerinden bir ip ve püskül ile sıkıca bağlanmış bol ve gevşek pantolonlar giyerlerdi. Bahsedilen ip ve püskül, kıyafetlerin değişmez bir parçasıydı.⁵⁷ Bu pantolonun yapımında kullanılan hammadde iklime ve hava durumuna bağlı olarak bazı bölgelerde değişiklik gösterir, özellikle havanın daha soğuk olduğu Hive'de kalın ve hantal pantolonlar tercih edilirdi.⁵⁸ Pantolonun üzerine ayaklara kadar uzanan, dar bir boyun deliği bulunan, bol, uzun kollu, açık renklerde bir gömlek giyilirdi. E. Schuyler *çapan* olarak isimlendirilen bir çeşit kaftandan da söz etmiştir. Çapan eğimli boyun kısmı olan, bol ve önünü bağlamaya yarayan iplerden oluşan bir kıyafettir. Bu kıyafet⁵⁹ aşırı uzun kolları nedeniyle E. Schuyler tarafından kullanışsız olarak değerlendirilir.⁶⁰ Yaz aylarında genellikle Rus basmasından ya da ipeklili veya pamuklu çizgili kumaştan yapılan bir çeşit hafif üst giysisi olan kaftanlar rengarenkti. Üzerinde kabartma çiçek buketi süslemeleri olan şeritlere safran rengi, beyaz, menekşe, erguvan ve açık mor çiçek ve yaprak nakşedilmişti.⁶¹ Olufsen, hanın gökkuşağının tüm renklerinde elbiseler giydiğini aktarmıştır.⁶² Kış aylarında ise genellikle bezden dikilerek kuzu derisi veya kürkle astarlanırdı. Bazen beline kuşak takılarak da kullanılırdı.⁶³ J. Abbott da bu bilgilere benzer şekilde hanın elbisesinde kenarları koyu renkli samurlarla kaplı yeşil bir pelerin bulunduğunu, belinde tam olarak ne işe yaradığını anlamadığı altın bir zincir olduğunu ifade etmiştir.⁶⁴ Muravyev ise genellikle Buhara ipeğinden bir cüppe giydiklerini, kışın vatkalı gömlekler ve pantolonların tercih edildiğini belirtmiştir. Bunların üzerine yüksek topuklu ve uzun sivri burunlu büyük sarı çizmeler giyilmekteydi.⁶⁵ Conolly de özellikle at sırtındayken sivri uçlu demir topuklu çizmeler giyildiğini aktarmıştır.⁶⁶

⁴⁹ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. 5, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1985, s. 2.

⁵⁰ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015, s. 306.

⁵¹ Murat Özkan, *Hive Hanlığı 1511-1920*, Selenge Yayınları, İstanbul 2022, s. 112-113.

⁵² Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, s. 121; Bloqueville, *age*, s. 51-52; Muravyev, *age*, s. 15-18; Eugene Schuyler, *Türkistan: Battı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, çev. Firdevs Çetin, Hilal Çetin, Paradigma Yayınları, İstanbul 2000, s. 120.

⁵³ Koç, *agm*, s. 155.

⁵⁴ Alexander Burnes (1805-1841)'in Buhara Hanlığı'nda bulunduğu sırada devletin başında Nasrullah Han bulunmaktaydı.

⁵⁵ Burnes, *age*, C. 1, s. 292; Abbott, *age*, s. 89; Muravyev, *age*, s. 127, 161; Lansdell, *age*, s. 261; Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, s. 162, 233-234.

⁵⁶ Amerikan Coğrafya Cemiyeti ile Rus İmparatorluğu Coğrafya Cemiyeti üyesi olan Eugene Schuyler dokuz aylık Orta Asya gezisi yaparak Hokand, Buhara ve Kulca'ya seyahat etmiştir.

⁵⁷ Schuyler, *age*, s. 119; Bacon, *age*, s. 65.

⁵⁸ Arminius Vámbéry, *Sketches of Central Asia, Additional Chapters My Travels, Adventures, and of the Ethnology of Central Asia*, Philadelphia, J. B. Lippincott, Co., Wm. H. Allen, Co., 13, Waterloo Place, London 1868, s. 122.

⁵⁹ Neredeyse herkesin giydiği kaftanlar farklı şekillerde sınıflandırılabilir. Bu sınıflandırmalar kumaşın cinsine, giyildiği bölgeye, süslemesine ve giyen kişinin sosyo-ekonomik durumuna göre değişiklik gösterebilir. Yüksek tabakadan kişilerin giydikleri kaftanların kol boyutları, giyen kişinin kolundan daima iki kat uzun olurdu. Schuyler, muhtemelen hanların da giydiği bu kaftan çeşidini denemiş olmalıdır. Vurgun, *agt*, 206-207; Schuyler, *age*, s. 120.

⁶⁰ Schuyler, *age*, s. 120.

⁶¹ Vurgun, *agt*, s. 206; Schuyler, *age*, s. 120.

⁶² Olufsen, *age*, s. 581.

⁶³ Schuyler, *age*, s. 120.

⁶⁴ Abbott, *age*, s. 88-89.

⁶⁵ Muravyev, *age*, s. 127, 159; Schuyler, *age*, s. 119.

⁶⁶ Arthur Conolly, *Journey to the North of India, Overland From England, Through Russia, Persia, And Affghaunistaun*, C. 1, Richard Bentley, New Burlington Street, London 1834, s. 171.

Bölgenin giyim zevki ile ilgili ipucu veren unsurlardan biri de kılık değiştirerek bölgeye giden yabancılarıdır. Bu konuda en detaylı tasvirlerden birini E. O'Donovan vermiştir:

“Sonunda meraklarını çeken şeyin Avrupalı kıyafetini olduğunu anlayınca, taşranın kıyafetini giymeye karar verdim. Sıradan Türkmen kostümünü seçtim; ince siyah ve sarı birleşik şeritli, kalın Buhara ipeğinden yapılmış uzun koyu kırmızı bir tunik. Bunun üzerine ince deve kılından yapılmış, açık kahverengi, dökümlü bir giysi gelir. Daha sonra işlemeli bir kasket, koyun derisinden bir şapka, gömlek, kuşak, geniş beyaz pamuklu pantolon ve kırmızı damgalı Rus derisinden geniş burunlu bir çift terlik satın aldım.”⁶⁷

Takkeler Taşkent'te ipekten; Buhara'da ise ipek ya da eğrilmiş yün ipliğinden üretilirdi. Kanaviçeden yapılan bu takkeler genellikle canlı renklerde olurdu. Sarıgın rengi ve kumaşı ise kullanan kişinin sosyo-ekonomik durumuna göre değişirdi.⁶⁸ A. Burnes, hanın beyaz bir sarık taktığını söylemektedir.⁶⁹ Başa takılan aksesuarlar da mevsime göre değişmekteydi. Han genellikle beyaz bir sargı ile çevrili sarık giymekteydi. Fakat kış aylarını da Hive'de geçiren N. N. Muravyev, bu mevsimde erkeklerin saçlarını tıraş ettiklerine ve Buhara kuzusu derisinden yapılmış büyük siyah sarık taktıklarına dikkat çekmiştir.⁷⁰ J. Abbott, Muravyev'in aktardığı bilgiyi doğrular şekilde hanın kafasında siyah kuzu derisinden silindirik bir sarık olduğunu belirtmiştir.⁷¹ Olufsen, eskiden hanın tıpkı İran Şahları gibi, sarıgının üzerine elmaslı bir tutam tüy veya toka taktığını ancak şimdi *sadık Müminlerin hükümdarı* olarak sadece beyaz sarık taktığını belirtmiş, A. Burnes de hanın kıyafetinin bazen elmaslarla süslenmiş tüylerden oluştuğunu ifade etmiştir.⁷² Vámbéry'nin yaptığı ayırım ise sosyo-ekonomik duruma veya hava durumuna göre değil bölgelere göre yapılmış bir ayırımdır. Ona göre Hive'de ağır, geniş, konik biçimli bir kürk başlık takılırken; Buhara'da ise sarık takılırdı.⁷³

Ayakkabılardan bahsedilecek olursa, erkeklerin çoğu zaman evde yalınayak dolaştığı, ancak dışarı çıkarken eğer hava sıcak ise bir çeşit terlik, hava soğuk ise çizme giydikleri anlaşılmaktadır.⁷⁴ A. Burnes bölgede karşılaştığı hemen hemen herkesin uzun kahverengi çizmeler giydiğini; E. O'Donovan çizme giyildiğinde ayakların ve ayak bileklerinin uzun bir sargıyla sarıldığını; Vámbéry ise hanın da tıpkı tebaası gibi kaba bir çizme giydiğini ve bunun altına uzunca bir ayak sargısı giydiğini aktarmıştır.⁷⁵ Bahsedilen sarma Türkmenlerin çorap yerine kullandığı uzun pamuktan şeritlerdir. Deri bot veya çarık giymeden önce çıplak ayak, bahsedilen bağ ile sarılırdı. Han, genellikle ayaklarını ayak sargısı ile sarar ve altın sırma ya da gümüş işlemeli çizmeler giyerdi.⁷⁶

3. Hanın Sofrası

E. O'Donovan'ın deyimiyle yemek yemek bir Türkmen'in yaşamının ana amacı gibiydi.⁷⁷ Vámbéry'e göre Hive Hanı'nın hafif bir kahvaltısı sadece bir Özbek midesi düşünülürken hafif olarak nitelendirilebilirdi ve birkaç güçlü Avrupalı hamalı doyurmaya yeterdi.⁷⁸ Gün içinde biri gün doğumundan hemen sonra diğeri ise gün batımından hemen önce olmak üzere iki öğün yemek yenirdi.⁷⁹ Sabah sütlü ve tuzlu çay içerek güne başlardı. Baharatlarla tatlandırılmış tuzlu et yağı ile birlikte içtiği çay hanın da ilk öğünü olurdu. Günün en uzun ve en zengin öğünü olan akşam yemeğinde genellikle pilav yenirdi. Hanın sofrası da tıpkı halkının sofrası gibi oldukça sade olurdu; pilav, yağlı safran çorbası veya yağsız kavrulmuş et gibi iki üç çeşit yemekten fazlası bulunmazdı.⁸⁰ Bahsedilen yiyecekler ve beslenme saatleri hem Han hem de halkı için geçerliydi.⁸¹

Bölgeye gidenlerin raporlarından anlaşılacağı üzere en çok sevilen ve en çok yapılan yemek pilavdı. Pilav genellikle buğday ekmeği, biraz süt, çorba ve koyun eti ile tüketirlerdi.⁸² Koyun eti en sevilen etti. Genel olarak,

⁶⁷ O'Donovan, *age*, s.193.

⁶⁸ Schuyler, *age*, s. 92.

⁶⁹ Burnes, *age*, C. 1, s. 92.

⁷⁰ Muravyev, *age*, s. 127, 159; Schuyler, *age*, s. 119.

⁷¹ Abbott, *age*, s. 88-89.

⁷² Olufsen, *age*, s. 578; Burnes, *age*, C. 1, s. 292.

⁷³ Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, s. 162.

⁷⁴ Schuyler, *age*, s. 121; Muravyev, *age*, s. 159; Conolly, *age*, s. 171.

⁷⁵ Burnes, *age*, C. 1, s. 205, 276; Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, s. 162; O'Donovan, *age*, s. 193.

⁷⁶ Conolly, *age*, s. 171; Olufsen, *age*, s. 473; Vurgun, *agt*, s. 208.

⁷⁷ O'Donovan, *age*, s. 305.

⁷⁸ Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, 164.

⁷⁹ Lansdell hanın gün doğumunda, öğlen ve akşam olmak üzere üç öğün yediğini yazmıştır. Öğlen yemeğini gün ortası dua saatinde yediği yemek olarak aktarmıştır. Öğlen yemeği olarak isimlendirilen bu öğün muhtemelen Vámbéry'nin, öğle namazından sonra hana servis ettiklerini aktardığı ve *gerçek bir kahvaltı* olarak tanımladığı öğün ile aynıdır. Lansdell, *age*, s. 154; Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, s. 163.

⁸⁰ Muravyev, *age*, s. 127.

⁸¹ Muravyev, *age*, s. 161; Burnes, *age*, C. 1, s. 88; Zarccone, *age*, s. 130; Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, s. 163-164.

⁸² Muravyev, *age*, s. 160-162; Vámbéry, *Sketches of Central Asia*, s. 119.

18. VE 19. YÜZYILLARDA TÜRKİSTAN HANLIKLARINDA HANLARIN GÜNLÜK YAŞAMI

farklı şekillerde hazırlanan koyun eti ve bazen de deve eti⁸³ ile beslenilirdi. Keçi eti, tavuk eti, sığır eti ve at eti⁸⁴ de bölgede kullanıldığı bilenen diğer et çeşitleriydi.⁸⁵

İdari ve adli görevler yerine getirildiğinde, han daima ileri gelenleriyle birlikte yemek yedi. Daha sonra saray mensupları çeşitli hikayeler anlatır ya da okuyucular çağırılırdı ve birbiri ardına çay içilirdi.⁸⁶ Törenlerde ve ziyafetlerde de topluca yemek yenirdi. Han tarafından verilen ziyafetlerde genellikle pilav dağıtılırdı.⁸⁷ Dua ederek yemeğe başlayan insanlar, tıpkı tüm Asyalılar gibi bıçak, çatal ya da kaşık kullanmadan yemeklerini yedi.⁸⁸ Hanın bir vilayetten diğerine gidişi de daima büyük törenler ile gerçekleşirdi. Bir kasabaya veya göçebe bir kabileye her girişte, insanlar her taraftan akın akın gelerek, orada bulunan herkese pilav, et, ekme ve meyve ikram eden hanın önünde saygıyla eğilirdi.⁸⁹ E. O'Donovan katılmış olduğu ziyafette kendisine koyun kuyruğu yağıyla iyice yağlanmış tatlı sarı yabancı havuç dilimleri ile karıştırılmış haşlanmış mısırdan oluşan bir pilav servis edildiğini not etmiştir.⁹⁰ Pilav, bölgeye giden her gezginin raporunda geçen ve hatta bir kısmının tarifini verdiği bir yiyecektir.⁹¹

Pilav tabağı genellikle daire şeklinde, bağdaş kurarak oturan grubun ortasına, yere serilen bir örtünün⁹² üzerine yerleştirilirdi ve herkes aynı tabaktan yemeye başlardı. Tek bir kabın etrafında, halının üstüne oturarak yemek gelenekti ve dilenci ile Han aynı şekilde yedi.⁹³ Yemek yeme stiline yanı sıra Hanların sofralarının sadeliği de bölgeye giden pek çok kişinin dikkatini çekmişti. 1885 yılında yayınladığı kitabında Orta Asya seyahatini anlatan Lansdell saray görevlilerine hanın ne yediğini sorduğunda, aldığı cevap *size verilen yemeğin hemen hemen aynıını yer olmuştur*.⁹⁴ Hanın kibirden uzak ve mütevazı yaşam tarzı hemen hemen her seyahatname ve raporda karşımıza çıkar. Arthur Conolly'nin⁹⁵ aktardığı bir hikâyeye göre Buhara hükümdarı Şah Murad bir gün sarayın kapısından yırtık kıyafetlerle girmişti. Bir arkadaşını ziyarete giden Han dönüşte yol karanlık ve çamurlu olduğu için bir camiye girmiş ve orada uyumuştur. Burada dilencinin cüzdanından çıkardığı bir lokma ekme ile karnını doyurmuştu. Dilencinin ayaklarının üşüdüğünü görünce bu zavallı dilenciye çorap yapmak için giysisini kesmişti.⁹⁶

Han yeme içme konusunda çok dikkatliydi; zehirlenme olayları yaygın olduğu için saray mensuplarından birkaçının her zaman getirilen her şeyi tatması gerekirdi.⁹⁷ Hanın suyu nehirden tulumlar ile alınır ve iki memur tarafından mühürlenirdi. Bu iki memurun nezareti altında hana getirilen suyun mührü vezir tarafından açılır, önce adamı sonra kendisi tarafından tadılır ve daha sonra hana ikram edilirdi. Yemekler, meyveler ve tatlılar da benzer bir sürece tabi tutulurdu.⁹⁸ Ayrıca hanın yemek servisi ile ilgilenen, *bekavul* isimli hizmetlinin en önemli görevi yemeklerin içine zararlı bir şey katılmasını önlemektir.⁹⁹

Sıcak havalarda tercih edilen suyla karıştırılmış ekşi süt ve kurutulmuş meyveden yapılan *ayran*; tahıl tanelerinden yapılan *boza*, kısrak sütünden elde edilen *kımız* ve nadir de olsa *şarap* ve *brendi* gibi içeceklerin de bulunmasının yanı sıra bölgenin en sevilen içeceği kesinlikle çaydı.¹⁰⁰ Her gün her saatte içilirdi. Bölgenin

⁸³ Deve etinin daha az kullanılması develerin yemek için öldürülemeyecek kadar değerli olmasından kaynaklıydı. Ancak bir devenin bacağı tedavi edilemeyecek şekilde kırıldığında ya da ölmesi muhtemel görüldüğünde kesilip yenirdi. Conolly, *age*, s. 164.

⁸⁴ At etinin dindarlar tarafından 'mekruh' olarak ilan edildiği görülmektedir. Vámbéry, *Sketches of Central Asia*, s. 118.

⁸⁵ Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, s. 234; Zarccone, *age*, s. 130; Schuyler, *age*, s. 122-123.

⁸⁶ Olufsen, *age*, s. 581.

⁸⁷ Olufsen, *age*, s. 578; Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, s. 225.

⁸⁸ Muravyev, *age*, s. 126; Schuyler, *age*, s. 112.

⁸⁹ Olufsen, *age*, s. 581-582.

⁹⁰ O'Donovan, *age*, s. 230.

⁹¹ A. Vámbéry pilavın nasıl hazırlandığı bilgisini detaylarıyla aktarmıştır: *Birkaç kaşık yağ eritilir (Orta Asya'da kuyruğun yağı genellikle alınır) bir kaptı ve oldukça sıcak olur olmaz küçük parçalara ayrılmış et atılır. Bunlar kısmen kızartıldığında, üzerine yaklaşık üç parmak derinliğe kadar su dökülür ve et yumuşayana kadar yavaşça kaynatılır; biber ve ince dilimlenmiş havuçlar eklenir ve bu malzemelerin üstüne, misilajlı kısımlardan serbest bırakıldıktan sonra bir kat pirinç konur. Biraz daha su eklenir ve pirinç tarafından emilir ermez ateş azaltılır ve iyi kapalı olan tencere, pirinç, et ve havuçlar buharda iyice pişene kadar kırmızı-sıcak kömürlerin üzerinde kalır. Croizier'nin aktardığı tarife göre pilav koyun ve tavuk parçalarının, baklaların, salatalıkların, domateslerin, biberlerin, soğanların, kızıl zambakların, sarımsak dişlerinin, kirazların, incirlerin, şamfistuklarının, kuru dutların ve diğer maddelerin içinde yüzdüğü yağ ve şeker veya balla pişirilmiş pirinçten oluşur. Hepsinin üstüne bir parça gül suyu, sarımsak ve miskle tatlandırılmış tuz, biber, limon suyu, tarçın, safran, tarhun otu, rezeneden oluşan bir çeşni dökülür. E. Schuyler'in aktardığı tarife göre pilav şu şekilde yapılmaktadır: Bir miktar kuyruk yağı tencerede eritilir ve koyun eti parçalandıktan sonra bunun içinde kavrulur. Etler pişince tencereden alınır ve güzelce temizlenip yıkanan pirinç tencereye konur ve pişene kadar kaynatılır. Buna genelde küçük havuç dilimi katılır. Hepsi geniş ve düz bir tencereye dökülür. Et ve kemik parçaları sanatkarane bir şekilde üstte kalır... Eğer büyük bir ziyafetse pilav zaman zaman koyun eti yerine tavuk etiyle pişirilerek zenginleştirilir. Buna kuru üzüm ve şamfistığı eklenir. Vámbéry, *Sketches of Central Asia*, s. 119; Zarccone, *age*, s. 130; Schuyler, *age*, s. 122.*

⁹² 19. yüzyılda özellikle Buhara ve Taşkent'te yemek çok alçak masalarda veya yer sofrasında yenirdi. Bacon, *age*, s. 64.

⁹³ O'Donovan, *age*, s. 285, 212; Muravyev, *age*, s. 161; Schuyler, *age*, s. 118.

⁹⁴ Lansdell, *age*, s. 154.

⁹⁵ Arthur Conolly, Aralık 1838'de Buhara Hanlığı'na gelen Albay Charles Stoddart'ı Buhara'dan çıkarmayı kendine görev edinmiştir. Bu misyon ile gittiği Buhara Hanlığı'nda 17 Haziran 1842'de şehir meydanında başı kesilerek idam edilmiştir.

⁹⁶ Conolly, *age*, s. 161-162.

⁹⁷ Olufsen, *age*, s. 581; Burnes, *age*, C. 1, s. 293.

⁹⁸ Burnes, *age*, C. 1, s. 293.

⁹⁹ Alpargu, *age*, s. 593.

¹⁰⁰ Conolly, *age*, s. 164; Vámbéry, *Sketches of Central Asia*, s. 121; Schuyler, *age*, s. 123.

sakinleri çaya o kadar düşkünlü ki, yolculuk sırasında çaysız kalmaktansa birkaç gün açlığa katlanmayı tercih edecekleri ya da gittikleri yerde çay bulamamaları durumunda kullanmak adına ceplerinde yeşil çay olan bir torba taşıdıkları raporlara yansımıştır.¹⁰¹ Çayı Çin porseleninden yapılmış kâselerden içerlerdi ve yolculuğa çıkarken bile çay kâsesini yanlarına alırlardı. Uzaktan bir yolcu ya da seçkin bir kişi geldiğinde, çay kâsesini ters bir şekilde halının üzerine kapatana kadar ona kâse kâse çay ikram edilirdi.¹⁰² Çay yapımında bakır bir çaydanlık kullanırlardı. Bakırın tercih edilme nedeni çayın lezzetini arttırdığı düşüncesiydi.¹⁰³ Aromatik bitkileri çok seven bölge sakinlerinin çayın lezzetini arttırmak için kullandığı bir diğer yöntem de çaylarına biber ve zencefil atmaktı.¹⁰⁴

Sık tüketilenler arasında yeşil çay ve siyah çayın¹⁰⁵ yanı sıra hanın da kahvaltıda tercih ettiği süt, tereyağı ve tuz ile yapılan bir çay çeşidi de bulunmaktaydı. Bu çay, çay içmeye alışkın olmayan kişiler için çok tatsız ve içimi zor bir bileşimdi. Ayrıca kaymak ve kuyruk yağı ile yapılan ve genellikle sabahları tercih edilen *şirin çay* isimli bir çay çeşidi daha vardı.¹⁰⁶ Türkistanlılar genellikle yeşil çayı tercih ederlerdi ve bu çayı tatlandırmadan rahatlıkla içerlerdi.¹⁰⁷ Genellikle şeker kullanılmazdı. Şeker sadece hali vakti yerinde olanlar arasında görülür ve o zaman bile bir lüks olarak kabul edilirdi.¹⁰⁸ Sevilen bir içecek olmasının ve keyif için içilmesinin yanı sıra çay dayanılabilecek en sıcak haliyle içildiği için *rişte* olarak isimlendirilen ve vahanın sağlıksız sularında, meyvelerinde bulunan bir kurda karşı insanları koruması bakımından da önemli bir içecektir.¹⁰⁹

Çay ve onun etrafında oluşan kültür, Türkistan halkının kültüründe önemli bir yere sahiptir. Bu nedenle Türk yazılı ve sözlü edebiyatında çay motifi ile sıkça karşılaşılmaktadır. Muhammed Rıza Âgehî tarafından kaleme alınan çay redifli bir gazel, bu motifin geleneksel şiire yansımalarına bir örnektir:

“Çay, meclis içinde sevgilinin dudağının ortağı oldu.

Çay, gönül ferahlığı vermesi ile dirilik suyunu kıskandırdı.

Gönül ferahlığı, zevk ve coşturucu özelliği ile çay,

cümle aleme sıhhat verdi.

Çay, sanki bitkilerin güneşi gibidir.

Öyle olmasa neden hem dilenci hem de sultan ona rağbet eder.

Çay, dünyanın her yerinde kıymetli ve itibar sahibidir.

Bu yüzden müslümanlar ve kafirler arasında kabul görmüştür.

Her meclis hazan mevsimi gibi donuk (neşesiz) olsa, çay,

bu meclisi bahar mevsimindeki gibi gül bahçesine çevirir.

Çay, yüzlere nur, gönüllere sevinç verir.

O, her zaman çini kadeh içinde sunulur.

Bir kişi müşkül bir durumda olsa,

çay içince müşkülü kolay olur.”

Çay, hasta canlara deva, zayıf tenlere şifadır.

Böyle olmasaydı devranda meşhur olur muydu?

Ey hekim, şimdi şifa dağıtmaktan vazgeç;

çünkü çay, hastaların derdine derman oldu.

Onun cihan pazarındaki kıymeti budur;

yüz dirhem de olsa, çok ucuz da olsa.

¹⁰¹ Muravyev, *age*, s. 161; O'Donovan, *age*, s. 284; Vámbéry, *Sketches of Central Asia*, s. 121; Schuyler, *age*, s. 123.

¹⁰² O'Donovan, *age*, s. 285-286; Muravyev, *age*, s. 161.

¹⁰³ Muravyev, *age*, s. 161; O'Donovan, *age*, s. 285-286.

¹⁰⁴ Muravyev, *age*, s. 162.

¹⁰⁵ Yaz aylarında, sindirimi destekleyen yeşil çay; kış aylarında ise çok sert bir tada sahip olan siyah çayı tercih etmekteydiler. Vámbéry, *Sketches of Central Asia*, s. 121.

¹⁰⁶ Şir çayı olarak isimlendirilen bu sütlü tuzlu çay genellikle sabah kahvaltılarında tüketilmektedir. Oldukça yüksek kalorilidir ve susuzluğu giderme konusunda etkilidir. Yapımı şu şekildedir: *Kaynamış suya kuru çay konulduktan sonra çaydanlığın ağzı kapatılarak kısık ateşte 2-3 dakika kaynatılır. Sonra sıcak süt ve tuz ilave edilip bir dakika kaynatılır. İkrâm edilirken çayın üstüne tereyağı veya kaymakla beraber biber de serpilebilir.* Feridun Tekin, “Muhammed Rıza Âgehî ve “Çay” Redifli Bir Gazeli”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi*, 21, 2006, s.132.

¹⁰⁷ Muravyev, *age*, s. 161; O'Donovan, *age*, s. 286; Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, s. 163; Conolly, *age*, s. 55.

¹⁰⁸ O'Donovan, *age*, s. 284-285; Muravyev, *age*, s. 161; Schuyler, *age*, s. 123.

¹⁰⁹ Zarcane, *age*, s. 133; O'Donovan, *age*, s. 286.

18. VE 19. YÜZYILLARDA TÜRKİSTAN HANLIKLARINDA HANLARIN GÜNLÜK YAŞAMI

*Agehi'nin bu tarifi çayadır ki
meclisin neşesi ve sevinci, canların hazretidir çay.*¹¹⁰

Agehi'nin bu gazelinde dirlik suyuna benzetilen ve cümle aleme sıhhat veren çaya dünyanın her yerinde itibar edilmektedir. Hanın bile ona rağbet ettiği; hem han hem halk, hem fakir hem zengin için çayın yerinin aynı olduğu görülmektedir.

3. Hanın Eğlence Anlayışı

Türkistan Hanlarının başlıca eğlencesi genellikle avcılıktı. Zamanının büyük bölümünü bozkırda avlanarak geçiren hanlar bu süre boyunca keçe çadırında kalırdı. Bu av yolculuklarında hana arabalar ve yük hayvanları eşlik ederdi. Çulluk, yaban keçisi ve çeşitli kuşlar başlıca av türleriydi.¹¹¹ Her hanın favori av hayvanı farklıydı. Örneğin Muhammed Rahim Han'ın en sevdiği avlar çulluk ve yaban keçisiydi. Muhammed Rahim Han av tutkusuyla bilinirdi. Şir Muhammed Münis (1778-1829) ve Muhammed Rızâ Agehi'nin (1809-1874) tarafından kaleme alınan *Firdevsü'l-İkbâl* isimli eserinde avlanma arzusuyla Han'ın yüreğinin uçtuğundan ve av yerine olabildiğince hızlı gittiğinden bahsedilir. Gençlik zamanlarında hayatın sıkıntılarında kaçmak için bozkırda ava giden Muhammed Rahim Han, Hive Hanlığı'nı yönettiği dönemde de boş vakitlerini avcılıkla doldurur, hatta sefer sırasında ordu toplanana kadar bulunduğu bölgede avcılık yapardı. N. N. Muravyev, Muhammed Rahim Han'ın huzuruna kabul edilebilmek için Hive'de aylarca hanın avdan gelmesini beklemişti.¹¹²

Avcılığın yanı sıra şahincilik de Türkistan Hanlarının eğlenceleri arasındaydı. Abdulahat Han'ın en büyük zevklerinden biri de yüzlerce irili ufaklı şahinin yetiştirildiği özel avlusunda vakit geçirmektir.¹¹³ Ayrıca İnak Han da avcılık ve şahincilik tutkusuyla bilinirdi.¹¹⁴ Avlanan hayvanlar diğer amaçlarla kullanılmasının yanı sıra bazen de hediyeleşmek amacıyla kullanılırdı. Değerli bir yırtıcı kuş türü olan akdoğanların Rus Çarlığı ve Türkistan Hanlıkları arasında hediyeleşmek amacıyla kullanıldığı bilinmektedir. Ayrıca Rus Çarlığı'nın elçi olarak Buhara ve Hive'ye gönderdiği Pazuhin kardeşler de hediyeleşmelerde akdoğan kullanmışlardı.¹¹⁵

Hanlıklarda eğlencenin bir diğer türü de satranç ve etel¹¹⁶ gibi masa oyunlarıydı. Bu tarz oyunlar sık sık oynanırdı. Hanlar satranç oynamaktan ya da oynayanları izlemekten keyif alırlardı.¹¹⁷ Masa oyunlarının yanı sıra kalabalık gruplar halinde oynanan bazı oyunlar da vardı. Büyük at sürülerine sahip gruplar arasında oynanan kökbörü¹¹⁸ oldukça sert bir oyundu. Oyunun heyecanı öyle boyuta ulaşırdı ki han bile sonbaharda Semerkant'ı ziyaret ettiğinde bu oyunlara katılır ve herhangi biri tarafından itilirse ya da kırbaçlanırsa gücenmezdi.¹¹⁹

Ziyafetler ve yemekler de hanın hayatında eğlencenin bir parçasıydı. Şenlikler, bayramlar, hanın seferden dönüşü ve bazı özel günler ziyafetler ile kutlanırdı.¹²⁰ Hanlar bu kutlama ve ziyafetlerde din adamları, şairler ve bilginlerle beraber vakit geçirirlerdi.¹²¹ Han tarafından verilen büyük ziyafetlerin ardından bazen eğlenceler ve oyunlar tertip edilirdi. En sık düzenlenen eğlencelerden biri olan at yarışının ardından han, kazanan atların sahipleri ödüllendirirdi. Daha sonra güreş ve okçuluk müsabakaları tertip edilir ve kazananlar daima ödüllendirilirdi.¹²²

Münis ve Agehi'nin *Firdevsü'l-İkbâl* adlı eserinde, hanın Urgenç'e gelmesi üzerine düzenlenen şölen hakkında şu mesneviye yer verilmiştir:

¹¹⁰ Tekin, *agm*, s. 132

¹¹¹ Muravyev, *age*, s. 127, 162-163.

¹¹² Muravyev, *age*, s. 52, 62-63, 127; Munis, Agahi, *age*, s. 232, 256, 261-262, 263.

¹¹³ Olufsen, *age*, s. 581.

¹¹⁴ Munis, Agahi, *age*, s. 169.

¹¹⁵ Mesut Karakulak, "Türkistan'da Diplomasinin Dönüşümü: Pazuhin Kardeşlerin Hive, Buhara ve Hindistan Misyonu 1669-1673", *History Studies*, 11/5, 2019, s. 377.

¹¹⁶ Satranca benzeyen, 32 taşın kullanıldığı bir tür masa oyunu. Muravyev, *age*, s. 163.

¹¹⁷ Muravyev, *age*, s. 54, 127, 163; Vámbéry, *Türkistan'a Seyahat*, s. 163.

¹¹⁸ Kökbörü, Türk dünyasında sevilen ve yüzyıllardır oynanan bir oyundur. Bu oyunun izi İslamiyet öncesi döneme kadar sürülebilir. Kırgızların milli oyunudur ve birçok Kırgız destanında yer almaktadır. Türklerin eğlence, tören ve günlük yaşamlarının bir parçası olarak çeşitli kurallar etrafında şekillenmiş olan bu oyun Türkistan halkının geçmişteki köklerinin bir göstergesi olarak karşımıza çıkar. Hanikov'un aktardığına göre Türkistan'da oynanan versiyonu şu şekildedir: Yüz ya da daha fazla atlı bir araya gelir ve aralarından bir haberci seçerler. Seçilen kişiyi misafiri oldukları grubun sürüsünden bir oğlak getirmeye gönderirler. Haberci görevini yerine getirdikten sonra oğlağın boğazını keser ve sağ eliyle iki arka bacağından sıkıca kavrayarak gruba geri döner. Grup onun uzaktan döndüğünü görür görmez ileri atılır ve oğlağı elinden almaya çalışır. Bu esnada tüm atlılar birbirine sıkışır ve her biri kamçıyla sağa sola darbeler indirerek atının önünü açmaya çalışırlar. İçlerinden biri hayvanın tamamını ya da büyük bir parçasını ele geçirebilirse evine doğru yola koyulur. Ganimeti paylaşmak isteyen arkadaşları da onu takip eder. Oyun, oğlağı alan kişi takipten kaçmayı başarıp eti evine götürene kadar devam eder. Khanikoff, *age*, s. 83-84; Zehra Bayır, Gülten Küçükbasmacı, "Kırgız Destanlarındaki "Kökbörü" Oyununun Halkbilimsel Açından İncelenmesi", *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 9, 2022, s. 654.

¹¹⁹ Khanikoff, *age*, s. 83-84.

¹²⁰ Hanların verdiği ziyafetler eski tarihlerden itibaren görülebilir. Oğuz Kağan'ın oğlu on gün süren bir ziyafet vermiş ve bu süre içinde dokuz yüz at, dokuz bin koyun ve doksan deri dolusu kıymız tüketilmiştir. Conolly, *age*, s. 165.

¹²¹ Munis, Agahi, *age*, s. 212, 231.

¹²² Munis, Agahi, *age*, s. 410.

“Şehir o kadar şenlikli bir görünüme büründü ki
Sokaklar cennet gibi süslendi.
Mumlar o akşam geceyi aydınlattı
Nevruz gecesi gibi alev alev yanarak.
O ev sahipleri öyle asil bir ziyafet verdiler ki
Bütün dünya alkışladı.
Tüm yaratılmışların kralının önüne sofrayı yaydılar,
Hepsi de çeşit çeşit yiyecekler getirdi;
Meyveler ve tatlıların yanı sıra lokmalar da hazırlandı.
Böyle bir gece boyunca, sabaha kadar,
Tabakların getirilip götürülmediği tek bir an bile olmadı.
Ziyafet bittiğinde,
Şölen de tamamen sona erdi,
Hükümdara bir onur cübbesi (sarūpā) giydirdiler,
Altından dokunmuş gibi görünen.
Ayrıca bir at filosu da getirdiler,
Dörtmala koşarken “Bravo! bravo!” diye bağıırıyordu.
Bir anda yeryüzünden gökyüzüne yükseldi
Ve cennetten bu âleme (tekrar) indi.
Dizgininde çevik bir seyis vardı,
Küpelerinin her biri yeni ay gibiydi.
Kral ata bindiğinde, bu iki değerli başın üzerine
Her türden mücevher saçtılar.
Eşsiz kral onlara lütfunu gösterdi
Ve yolculuğuna çıktı.”¹²³

Bu manzumeden anlaşılacağı üzere han için verilen ziyafet adeta bir şölen haline gelmiştir. Sokaklar süslenmiş, çeşitli yiyecekler, tatlılar ve meyveler servis edilmiştir. Tüm gece devam eden bu şölen, onur cübbesiyle yola çıkan hanın ve atının üzerine mücevherlerin saçılmasıyla, sabah sona ermiştir.

Han, verdiği ziyafetlerde oldukça cömert davranırdı. Bu cömert ziyafetin tadını çıkarmak isteyen halk ziyafetten sonra dilediği yemeği evine götürmek üzere alabilirdi. Muhammed Rahim Bahadır Han oğlunun sünneti için düzenlediği ziyafet ve kutlamada herkesin cömertliğinden ve misafirperverliğinden yararlanmasını sağlamak için birçok şehir ve kasabaya haberciler göndermişti. Bu davet üzerine ziyafete o kadar çok insan gelmişti ki ortalık adeta *kiyamet gününü* andırıyordu. İnsanlar hanlığın depolarından istedikleri kadar yiyecek aldılar. Böylece her gün binlerce çuval pirinç ve birkaç bin küp yağ dağıtıldı; her gün at, öküz ve koyunlar kesildi. Han, halk için verilen ziyafete ek olarak, ulema ve eşraf için özel bir ziyafet daha verdi. Bu özel ziyafetlerde hizmetkârlar gümüş ve altın sofralar kurarak servisi altın tepsilerde yaptılar. Kutlamaların son günü verilen özel ziyafette herkese değerli cübbeler ve yıldızlı bel kuşakları verildi. Böylece hepsi baştan ayağa altınla kaplandılar ve bellerine kabzaları mücevherler, yakutlar ve incilerle kaplı değerli hançerler taktırdılar. Ardından Muhammed Rahim Bahadır Han’ın at terbiyecisi herkes için bir Arap atı getirdi. Bu ziyafette herkes, her biri derecesine ve konumuna göre hanın cömertliğinden payına düşeni aldı.¹²⁴

Bazı durumlarda bölgeye gelen yabancıların da Han tarafından ziyafet ile ağırlandığı görülmüştü. Anthony Jenkinson, Han’ın kendisini kısarak sütü ve at eti ile nazik bir şekilde ağırlandığını aktarmıştır.¹²⁵ Bunun yanı sıra idari ve adli görevlerini tamamlayan hanın ileri gelenleriyle birlikte yediği yemekler de yemek ziyafetlerine örnek

¹²³ Munis, Agahi, *age*, s. 258-259.

¹²⁴ Munis, Agahi, *age*, s. 408-410

¹²⁵ Anthony Jenkinson, *Voyages and Travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and Other Englishmen with Some Account of the First Intercourse of the English with Russia and Central Asia by way of the Caspian Sea*, C. 1, Burt Franklin, New York 1886, s. 69.

18. VE 19. YÜZYILLARDA TÜRKİSTAN HANLIKLARINDA HANLARIN GÜNLÜK YAŞAMI

gösterilebilir.¹²⁶ Bu görüşmelerde saray mensupları çeşitli hikayeler, anekdotlar ve efsaneler anlatır veya hânendeler¹²⁷ çağrılırdı. Çayın birbiri ardına içildiği bu eğlence dans ve müzik ile devam eder ve gecenin ilerleyen saatlerine kadar sürerdi.¹²⁸ İran'daki ve İstanbul'daki eğlenceye, Özbek hanlarının saraylarında genellikle rastlanmazdı. Akşam yemeğinden sonra müzisyenler sanatlarını icra ederlerdi.¹²⁹ Hanın sarayında genellikle Nevaî'nin ve İranlı şairlerin gazelleri tercih edilirdi. Genç prensler arasında müzik eğitimi alanların olması durumunda Han genellikle onlardan tek başlarına veya saray müzisyenleri ile birlikte sanatını icra etmelerini isterdi.¹³⁰

XIX. yüzyılın başlarında Hokand Hanı Ömer Han'ın sarayında 101 şair vardı.¹³¹ Bu şairler arasında Ömer Han'ın eşlerinden, Nadire mahlasını kullanan Mahlar Ayim ve Üveysi başta olmak üzere Hâni, Leyli, Mahzune, Muazzam Han gibi kadınlar da yer almaktaydı.¹³² Muhammet Han'ın ve oğlu Ali Han'ın dönemi son dönem Çağatay edebiyatının en parlak dönemleriydi.¹³³ Yarkend Hanlığı hükümdarı Abdurreşid Han'ın eşi olan Amannisa Hanım'ın Uygur şiiriyle uğraştığı, Nefise mahlasıyla şiirler yazdığı ve Uygur müziğinin 12 makamının düzenlenmesinde önemli bir yere sahip olduğu bilinmektedir.¹³⁴

Türkistan Hanlarının sanatı desteklemelerinin yanı sıra bazı Hanların bizzat kendilerinin sanatkâr olduğu da görülmektedir. Hanlar arasında özellikle şairlik yaygındı. Hive Hanları Muhammed Rahim Han ve Ebülğazi Bahadır Han, Yarkend Hanı Abdurreşid Han ve Hokand Hanı Ömer Han şiir yazar hanlara örnek gösterilebilir.¹³⁵ Ayrıca tarihçi kişiliğiyle de tanınan Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime* ve *Şecere-i Türk* adlı iki değerli eser yazmıştır.¹³⁶

SONUÇ

Türkistan coğrafyası İran'ın Horasan bölgesinden başlayarak Kuzey Afganistan da dahil olmak üzere Pamir ve Hindukuş-Karanlık dağlarının kuzey eteklerinden Çin'in Tun-huang bölgesine, kuzeyde de Sibiry'a kadar uzanan çok geniş bir sahayı kapsamaktadır. Geniş bir coğrafya olmasının yanı sıra Türkmen, Özbek, Sart, Karakalpak, Kırgız, Kazak, Tacik, Fars, Arap, Yahudi, Çingene, Afgan ve Hindu gibi birçok topluluğu içinde barındıran bir bölgedir.

Bu etnik ve coğrafi şartlar Hanların yaşamında çeşitli farklılıkların oluşmasına sebep olmuştur. Toplumsal yaşam, giyim, yiyecek ve eğlence anlayışı gibi unsurlar, bahsedilen etkenler ile birlikte handan hana birtakım değişimler gösterse de birbirinden keskin çizgilerle ayrılmamaktadır. Hanların birbirine benzer giyim tarzlarına sahip olduğu, benzer sofralarda yemek yediği, benzer bir aile düzeni içerisinde yaşadığı ve benzer bir eğlence anlayışına sahip olduğu görülmektedir. Hanların bir günü genel olarak belirli rutinler ve etkinlikler etrafında oluşmaktadır. Bu rutinlerin oluşmasında özellikle dini unsurların ön plana çıktığı görülmektedir.

İslam Peygamberi'nin bir takipçisi olarak büyük saygı gören Türkistan Hanlarının yaşamları toplumdan tamamen kopuk değildir. Bölgeye resmî veya gayri resmî gelen görevli ve seyyahların notları incelendiğinde, Hanların genellikle dörtten fazla eşe sahip olmadıkları, gerek giyim gerekse sofrada sade ve gösterişten uzak oldukları ve saraylarında diğer İslam coğrafyalarındaki hükümdarlarinkine benzer tarzda bir eğlenceye rastlanmadığı görülmektedir. Hanın halk ile tamamen aynı standartlarda yaşadığını söylemek doğru olmasa da en

¹²⁶ Han ve sarayın ileri gelenleri arasında gerçekleştirilen saray sohbetleri Hanlık dönemi öncesine kadar uzanan bir geleneği. Tıpkı kendisinden önceki Moğol İhanlıklar gibi Şibanî Han da kendi itibarını oluşturmak için bilimsel toplantılardan ve tartışmalardan yararlanmaya çalışmıştı. Şah İsmail ve askerlerinin ilerleyişi nedeniyle İran'dan kaçan Fars âlimleri arasında bulunan Ruzbihan Huncî İsfahani, Muhammed Şibanî Han'ın (ö. 1510) Buhara sarayına sığındığında çeşitli felsefi, teolojik ve hukuki meselelerin hanın bakışları altında tartışıldığı ilmi meclislerde gerçekleştirdiğini not etmiştir. İhanlıların sarayındaki tartışmalarda olduğu gibi, Huncî gibi âlimler de yorumlarını ve cevaplarını sunmak üzere çağrılırdı. Şibanî Han'ın saray tartışmalarının kökleri Moğol saray tartışmaları ve yarışmalarının yanı sıra hükümdarın huzurundaki ilmi toplantı (meclis) geleneğine dayanan erken modern İslami egemenlik modeline de bağlanabilir. Jonathan Z. Brack, *An Afterlife for the Khan: Muslims, Buddhists, and Sacred Kingship in Mongol Iran and Eurasia*, University of California Press, California 2023, s. 119-120.

¹²⁷ Farsça kökenli hânende kelimesi *okuyucu, okuyan* anlamına gelmektedir. Tek veya toplu olarak yapılan musikiye sesleri ile eşlik eden kadın ve erkek sanatçıları ifade eder. Nuri Özcan, "Hânende", *DİA*, C. 16, İstanbul 1997, s. 27.

¹²⁸ Olufsen, *age*, s. 581.

¹²⁹ *Akşam yemeğinden sonra şarkıcı ve müzisyenler veya soytarılar sanatlarını icra ederler. Hive'de bilhassa müzisyenler çok sevilirler. Sanatlarındaki maharetleri ile bütün Orta Asya'da, hatta doğu Asya'nın Müslüman memleketlerinde ünlüdürler. Gıcak adlı bir enstrüman çalarlar. Bu enstrüman genel hatlarıyla bizim kemanımıza benzer; farklı olarak sadece uzun bir boynu ile biri metal, ikisi ipekten üç teli vardır. Yayı da bizimkine benzer. Buna ilaveten tefve dütar da çalınır. Bahşılar türkülerini dütar eşliğinde söyler. Sıradan insanların arasında sıradan kahramanlar türkülere konu edilir. Vâmbéry, *Türkistan'a Seyahat*, s. 164.*

¹³⁰ Vâmbéry, *Türkistan'a Seyahat*, s. 164.

¹³¹ Baymirza Hayit, *Türkistan: Rusya ile Çin Arasında*, çev. Abdülkadir Sadak, Otağ Yayınları, İstanbul 1975, s. 130.

¹³² Çelik, "Hokand Hanlığı", s. 565.

¹³³ Ayşegül Kahraman, *Firdevsü'l-İkbal (1A – 40B Varaklar) (İnceleme – Metin – Sözlük)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Kahramanmaraş Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş 2010, s. 3.

¹³⁴ Muhammed Bilal Çelik, "Yarkend Hanlığı", *Avrasya'nın Sekiz Asrı: Çengizogulları*, Ed. Kadir Yılmaz, haz. Hayrunnisa Alan, İlyas Kemaloğlu, İstanbul 2016, s. 667.

¹³⁵ Zarccone, *age*, s. 68, 113; Çelik, "Hokand Hanlığı", s. 565-667.

¹³⁶ Mustafa Kafalı, "Ebülğazi Bahadır Han", *DİA*, C. 10, İstanbul 1994, s. 359.

ayrıcalıklı olduğu konularda bile Hanlıktaki nüfuzlu ve zengin kişilerden ayrılır bir özellikleri olmadığı görülmektedir.

Hanların bir doğu hükümdarından beklenecek türde, zenginlikler ve bolluklarla dolu bir hayat sürmediği bölgeyi ziyaret edenlerin de ilgisini çekmiştir. Alexander Burnes'in ifadesiyle *hanın hayatı, çoğu özel adaminkinden daha az kıskanılacak bir durumdur*. Aynı şekilde Vámbéry hanın yaşamını anlatırken *okuyucular bir Doğu şatafatı ve göz alıcı zenginlik tarifi beklemeden* diyerek sözlerine başlamakta ve *genel olarak Harezmi hükümdarlarının talihleri diğer Doğu hükümdarları kadar imrenilir olmaktan uzaktır. Hatta belki de diğerlerinden daha kötüdür* diyebilirim diye eklemektedir.

KAYNAKÇA

ABBOTT, James, *Narrative of a Journey from Herat to Khiva, Moscow, and St. Petersburg, During the late Russian Invasion of Khiva, with Some Account of the Court of Khiva and the Kingdom of Khaurism*, W. H. Allen and Co, London 1843.

AKPINAR, Turgut, "Arminius Vámbéry", *DİA*, C. 42, İstanbul 2012, ss. 501-502.

ALPARGU, Mehmet, "Türkistan Hanlıkları", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. 8, Ankara 2002, ss. 557-605.

BACON, Elizabeth E., *Esir Ortaasya*, çev. Tansu Say, Tercüman 1001 Temel Eser, Kervan Kitapçılık Basın Sanayi, İstanbul 1965.

BAYIR, Zehra, KÜÇÜKBASMACI, Gülten, "Kırgız Destanlarındaki "Kökbörü" Oyununun Halkbilimsel Açısından İncelenmesi", *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 9, 2022, ss. 654-670.

BLOCQUEVILLE, Henri de Couliboeuf, *Türkmenler Arasında*, çev. Rıza Akdemir, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 1986.

BRACK, Jonathan Z., *An Afterlife for the Khan: Muslims, Buddhists, and Sacred Kingship in Mongol Iran and Eurasia*, University of California Press, California 2023.

BURNES, Alexander, *Travels in Bokhara; Being the Account of a Journey From India to Cabool, Tartary and Persia; Also Narrative of a Voyage on the Indus, From the Sea to Lahore, With Presents From the King of Great Britain; Performed Under The Orders of The Supreme Government of India, In The Years 1831, 1832 and 1833*, C. 1, A. Sporttissoode, London 1985.

BURNES, Alexander, *Travels in Bokhara; Being the Account of a Journey from India to Cabool, Tartary and Persia; Also Narrative of a Voyage on the Indus, from the Sea to Lahore, with Presents from the King of Great Britain; Performed under the Orders of the Supreme Government of India, in the Years 1831, 1832 and 1833*, C. 2, A. Sporttissoode, London 1985.

CONOLLY, Arthur, *Journey to the North of India, Overland from England, Through Russia, Persia, and Affghaunistaun*, C. 1, Richard Bentley, New Burlington Street, London 1834.

ÇELİK, Muhammed Bilal, "Hokand Hanlığı", Ed. Kadir Yılmaz, haz. Hayrunnisa Alan ve İlyas Kemaloğlu, *Avrasya'nın Sekiz Asrı: Çengizoğulları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, ss. 527-571.

ÇELİK, Muhammed Bilal, "Yarkend Hanlığı", Ed. Kadir Yılmaz, haz. Hayrunnisa Alan ve İlyas Kemaloğlu, *Avrasya'nın Sekiz Asrı: Çengizoğulları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, ss. 632-673.

ÇELİK, Muhammed Bilal, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya 2009.

HATUNOĞLU, Nurettin, "Buhara Hanlığı", Ed. Kadir Yılmaz, haz. Hayrunnisa Alan ve İlyas Kemaloğlu, *Avrasya'nın Sekiz Asrı: Çengizoğulları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, ss. 482-526.

HAYİT, Baymirza, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, çev. Abdülkadir Sadak, Otağ Yayınları, İstanbul 1975.

JENKINSON, Anthony, *Voyages and Travels to Russia and Persia by Antony Jenkinson and Other Englishmen with Some Account of the First Intercourse of the English with Russia and Central Asia by way of the Caspian Sea*, C. 1, Burt Franklin, New York 1886.

18. VE 19. YÜZYILLARDA TÜRKİSTAN HANLIKLARINDA HANLARIN GÜNLÜK YAŞAMI

KAFALI, Mustafa, “Ebülğazi Bahadır Han”, *DİA*, C. 10, İstanbul 1994, ss. 358-360.

KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.

KAHRAMAN, Ayşegül, *Firdevsü'l-İkbal (1A – 40B Varaklar) (İnceleme – Metin – Sözlük)*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş 2010.

KARAKULAK, Mesut, “Türkistan’da Diplomasinin Dönüşümü: Pazuhin Kardeşlerin Hive, Buhara ve Hindistan Misyonu 1669-1673”, *History Studies*, 11/5, 2019, ss. 1607-1626.

KHANİKOFF, Nikolay Vladimiroviç, *Bokhara; its Amir and its People*, James Madden, Leadenhall-Street, London 1843.

KOÇ, Dinçer, “Bir Rus Mühendisinin (T.S. Burnaşev) Gözüyle Şah Murad Devrinde Buhara Emirliği”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 120/237, 2018, ss. 139-70.

KRADER, Lowrance, “Orta Asya Halklarında Aile Yapısı”, *Anayurttan Atayurda Türk Dünyası*, 2/8, 1995, ss. 56-59.

LANSDALL, Henry, *Russian Central Asia Including Kuldja, Bokhara, Khiva and Merv*, C. 2, Houghton Mifflin And Company, Boston 1885.

MACGAHAN, Januarius Aloysius, *Hive Seyahatnâmesi ve Tarihi Musavver*, çev. Kolağası Ahmed, Altınordu Yayınları, İzmir 1995.

MEYENDORF, Baron, *A Journey from Orenburg to Bokhara in the Year 1820, The Great Game: Britain and Russia in Central Asia*, C. 5, Routledge, London 2004.

MUNIS, Shîr Muhammad Mirab, AGEHÎ, Muhammad Rıza Mirab, *Firdaws Al-Iqbal History of Khorezm*, çev. Yuri Bregel, Brill, Leiden, Boston, Köln 1999.

MURAVYEV, Nikolay Nikolayevich, *Muraviev’s Journey to Khiva Through the Turcoman Country 1819-20*, The Foreign Department Press, Calcutta 1871.

MÜMİNOĞLU, Muhammed İkbâl, *Âgehi’nin Câmi’ü’l-Vakâat-ı Sultânî Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gaziantep 2017.

NECEF, N. Ekber, BERDİYEYEV, A. Ahmet, *Hazar Ôtesi Türkmenleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.

O’DONOVAN, Edmund, *Merv, A Story of Adventure and Captivity*, Smith, Elder & Co, Waterloo Place, London 1883.

OLUFSEN, Ole, *The Emir of Bokhara and His Country; Journeys and Studies in Bokhara with A Chapter on My Voyage on the Amu Darya To Khiva*, Gyldendalske Boghandel, Nordisk Forlag, William Heinemann, London 1911.

ÖGEL, Bahaeddin, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.

ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C. 5, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1985.

ÖZCAN, Nuri, “Hânende”, *DİA*, C. 16, İstanbul 1997, ss. 27.

ÖZKAN, Murat, *Hive Hanlığı 1511-1920*, Selenge Yayınları, İstanbul 2022.

ÖZKAN, Murat, KARAKULAK, Mesut, “Florio Beneveni’nin Buhara Elçiliği (1718-1725)”, *Turkish Studies - History*, 15/1, 2020, ss. 209-227.

SCHUYLER, Eugene, *Türkistan: Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*, çev. Firdevs Çetin-Hilal Çetin, Paradigma Yayınları, İstanbul 2000.

TAŞAĞIL, Ahmet, “Türkistan”, *DİA*, C. 41, İstanbul 2012, ss. 556-560.

TEKİN, Feridun, “Muhammed Rıza Âgehi ve “Çay” Redifli Bir Gazeli”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi*, 21, 2006, ss. 129-134.

VÂMBËRY, Arminius, *Sketches of Central Asia: Additional Chapters My Travels, Adventures, and of the Ethnology of Central Asia*, Philadelphia, J. B. Lippincott, Co., Wm, H. Allen, Co., 13, Waterloo Place, London 1868.

VÂMBÊRY, Arminius, *Türkistan'a Seyahat, Bir Sahte Dervişin İstanbul'dan Semerkant'a Yolculuğu*, çev. Resul Şahsi, Divan Kitap, İstanbul 2022.

VURGUN, Seda Yılmaz, *XIX. Yüzyılda Seyahatnamelerin Işığında Buhara Emirliği (Hanlığı)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2013.

WOLFF, Joseph, *Narrative of a Mission to Bokhara, in the Years 1843-1845, to Ascertain the Fate of Colonel Stoddart and Captain Conolly*, C. 1, Harper & Brothers, London 1845.

ZARCONE, Thierry, *Yasak Kent Buhara (1830-1888)*, çev. Ali Berktay, İletişim Yayınları, İstanbul 2013.

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>

